

तान्त्रिक आधारमा नवदुर्गा नाचको शुरूवात

-पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ

सामान्यतया नेपालको इतिहासलाई ४ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ- (क) लिच्छविकाल (४००-७५० ई. सं.), (ख) प्रारम्भिक ठकुरी र मल्लकाल (७५०-१४८० ई. सं.), (ग) तीन मल्ल राज्यहरू (१४८०-१७६८ ई. सं.), र (घ) गोरखा राजवंश (ई. सं. १७६८ पछि)^१

लिच्छविकालमा नेपालको राजधानी

विविध समयमा विविध स्थानहरूमा नेपालको राजधानी रहेका उल्लेखहरू पाइन्छन् । भनिन्छ, प्राचीन किरातकालमा नेपालको राजधानी गोकर्णमा थियो ।^२ लिच्छविकालमा नेपालको राजधानी कहाँ थियो भन्ने कुरा प्रमाणिक रूपमा अज्ञस्य पनि निश्चित गर्न सकिएको छैन । यद्यपि लिच्छविकालमा नेपालको सिमाना विस्तृत थियो भन्ने कुरा मानदेवको चांगुको शिलालेखबाट स्पष्ट हुन्छ ।^३ उक्त शिलालेखमा

पूर्व पश्चिमका सामन्त राजाहरूलाई कज्याएको वर्णनबाट पूर्वमा कोशी प्रश्रवण क्षेत्र र पश्चिमतिर गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्र नेपाल राज्य अन्तर्गत पर्दछ भन्ने देखिन्छ । त्यस्तै कुमाउदेखि पूर्वपट्टि र आसामदेखि पश्चिमपट्टिको भाग नेपाल हो भन्ने कुराको उल्लेख समुद्रगुप्तको प्रयागको स्तम्भलेखको आधारमा गर्न सकिन्छ ।^४

लिच्छविकालमा काठमाडौं, पाटन, भक्तपुरका अतिरिक्त यस वरपरका इलाकाहरू पनि शहरहरूको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । भक्तपुर सूर्य विनायकको दक्षिणतिर अवस्थित अनन्तलिगेश्वरमा रहेको नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा "हंसगृहद्रङ्ग" उल्लेख गरिनुबाट तत्कालीन समयमा यो क्षेत्र त्यस नामको वस्ती वा शहरको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ ।^५ त्यस्तै गोलमढी टोलको शिवदेव अंशुवर्माको अभिलेखमा "माखोपृम्सतलद्रङ्ग-निवासिन" भन्ने उल्लेखबाट तत्कालीन समयमा भक्तपुर

१. लुसियानो पेटेक- "भेडियभल हिस्ट्री अफ नेपाल", रोमा, १९५८, पृ. १ ।
२. सूर्यविक्रम ज्ञवाली- "नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास", रायल नेपाल एकेडमी, काठमाडौं, २०१९, पृ. १६ ।
३. धनबज्र बज्राचार्य- "लिच्छविकालका अभिलेख", नेपाल र एशियाली अनुसन्धान, त्रि. वि., काठमाडौं, २०३०, पृ. २८ ।
४. पूर्ववत्, पृ. २८ ।
५. धनबज्र बज्राचार्य- "लिच्छविकालका शासनसम्बन्धी पारिभाषिक शब्दको व्याख्या, पूर्णिमा, १० पूर्णाङ्क, संशोधन मण्डल, काठमाडौं, २०२३, पृ. १६ ।

तान्त्रिक...

(माखोप) द्रङ्गको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ ।^६ (‘द्रङ्ग’ भन्नाले बढी वा शहर विशेषलाई बुझाउँछ र ‘तल’ भन्नाले निश्चित आवाद गरी बनाइएका जग्गा भन्ने अर्थ लाग्छ) ।^७

खासगरी, लिच्छविकालीन समयमा होस् अथवा मल्लकालमा, राजदरवार रहेको इलाका स्वभावतः राजधानीको रूपमा रहेको पाइन्छ । साथै राजदरवार राजधानीको केन्द्रस्थलको रूपमा रहेको देखिन्छ । लिच्छविकालमा पनि “मानगृह” र “कैलाशकूट भवन”को चर्चा छ । मानदेवको समयदेखि भीमार्जुनदेवको समयसम्म मानगृह राजदरवारको रूपमा रहेको थियो^८ एवं सनदपत्रहरू त्यहीँबाट जारी गरिन्थ्यो । तर मानगृह कुन स्थानमा अवस्थित थियो भन्ने कुरा निश्चित रूपमा थाहा हुनसकेको छैन । त्यस्तै महासामन्त अंशुवमाले (शासक भएपछि) लिच्छवि राजाहरूको दरवार मानगृह-बाट शासन संचालन गर्न उचित नठानेकोले कैलाशकूट भवनबाट सनदपत्रहरू जारी गर्न थाले । तर लिच्छविकालको इतिहासमा प्रमुख स्थान रहेको तथा सुन्दर, भव्य एवं वास्तुकलाको अद्भुत नमूनाको रूपमा प्रशंसनीय रहेको यो दरवार पनि कहाँ थियो भन्ने निश्चित हुन सकेको छैन । इतिहासकार धनबज्र बज्राचार्यले हाँडीगाउँमा पाइएका ईँटहरूमा अंशुवर्माको उल्लेख भएबाट यो भवन त्यहाँ थियो भन्ने अनुमान गर्नु भएको छ ।^९ इतिहासकार स्व. सूर्यविक्रम ज्ञवालीले यो प्रसिद्ध दरवार देवपाटनको मध्यलखु नामक स्थानमा थियो भन्ने उल्लेख गर्नु भएको छ ।^{१०}

माथि उल्लेखित प्रारम्भिक ठकुरी र मल्लकाल भन्नाले मध्यकालको शुरुमा “देव” लेख्ने राजाहरू र

स्पष्ट रूपमा मल्ल भनी लेख्ने अरिमल्लदेखि यक्षमल्ल-सम्मको अवधिलाई लिन सकिन्छ । नेपाल संवत्को शुरुवातदेखि नै मध्यकालको शुरुवात मानिएको यस कालको शुरुतिर राघवदेव, शंकरदेव, गुणकामदेव आदि राजा भएका थिए । तान्त्रिक रूपमा काठमाडौँ, पाटन र भक्तपुरको अविस्थितिलाई दृष्टिगत गर्दा (साथै नेवारहरूको बस्ती भएका अन्य इलाकाहरू) नवदुर्गमा सम्मिलित देवीहरू अर्थात् अष्टमातृकागणद्वारा यी शहरहरू विविध आकारहरूमा घेरिएका छन् । यसबाट प्रारम्भिक मल्लकालतिर शहर बसाउँदा वा राजधानीको रूपमा प्रतिष्ठा गर्दा सैन्य वा जनसहयोगको अतिरिक्त देवीदेवताहरू पनि प्रतिष्ठा गरी तान्त्रिक आधारलाई पनि (देश रक्षाको निमित्त) अपनाएको पाइन्छ । यिनै कुराहरूको उल्लेख वंशावलीहरूमा पनि पाइन्छ । शाक्त मतको विशेष प्रभाव एवं प्रचलन मध्यकालमा रहे जस्तै लिच्छविकालमा वैदिक मतको प्राधान्यता रहेको थियो । अतः मध्यकालमा त्यसवेला शहर बसाउँदा वा राजधानी प्रतिष्ठा गर्दा कुन आधार अपनाइन्थ्यो भन्ने कुराको उल्लेख गर्न नसकिए तापनि सम्भवतः देश रक्षाको निमित्त त्यसवेला पनि शैव एवं वैष्णव मतका देवीदेवताहरू प्रतिष्ठित गरिएको हुनु पर्छ ।

गुणकामदेवद्वारा राजधानीको प्रतिष्ठा

राइटको वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार^{११} कलिगत संवत् ८२४ मा राजा गुणकामदेव (प्रथम) लाई देवी महालक्ष्मीले सपनामा दर्शन दिई बागमती तथा विष्णुमतीको दोभानमा नयाँ शहर बसाउने आज्ञा दिइन् जहाँ पहिले नै मुनिको बसोबास हुनुको साथै उक्त इलाकामा कान्तेश्वर देवताको प्रतीक थियो । उही राजा

६. पूर्ववत् पृ. १४ ।

७. पूर्ववत् पृ. ११-१३ ।

८. धनबज्र बज्राचार्य, पाद टिप्पणी नं. ३, पृ. ९१-९३-९४ ।

९. पूर्ववत्, पृ. २९३-२९४ ।

१०. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. १६ ।

११. डेनियल राइट- “हिस्ट्री अफ नेपाल” नेपाल एन्टिक्विटेड् बूक पब्लिशर्स, काठमाडौँ, १९७२, पृ. १५३-१५४ ।

गुणकामदेवले देवीको खड्गको प्रतीक स्वरूप खड्गाकारमा १८,००० घरहरूको एउटा शहर बसाई कान्तिपुर नाम दिए। यसको साथै यस शहरको अर्को प्रसिद्ध नाम काठमाडौं रहेको छ जुन काष्ठमण्डपबाट काठमाडौं रहन गएको उल्लेख पाइन्छ।^{१२} (लक्ष्मीनरसिंह मल्लको समयमा काष्ठमण्डप सत्तलको निर्माण भएकोले यिनको समयदेखि कान्तिपुरको अर्को नाम काठमाडौं पनि रहन गएको उल्लेख पाइन्छ) वंशावलीको आधारमा गुणकामदेवले कान्तिपुर शहर निर्माण गरिसकेपछि राजधानी पनि यहीं सारे र यसभन्दा अघि पाटन राजधानीको रूपमा थियो।^{१३} यसपछि राजधानीको सुरक्षार्थ नगर बाहिर एउटा नवदुर्गा र नगरभित्र अर्को नवदुर्गा स्थापना गरी ती देवीदेवताहरूको प्रतिष्ठाको आधारमा विभिन्न जात्राहरू पनि चलाए।

मल्लकालको शुरुतिर संयुक्त शासनको परिणाम स्वरूप राजनैतिक अस्थिरता देखिए तापनि नेपाल राज्य टुक्रिएको थिएन। तत्कालीन समयमा नेपाल मण्डल विस्तृत थियो एवं प्रशासकीय सुविधाको निमित्त नेपाल मण्डलभित्र "विषय" (जिल्ला) हरू कायम थिए।^{१४} तर केन्द्रमा आएको कमजोरीले गर्दा टाढाका इलाकाहरूमा नियन्त्रण राख्न सकेनन्। परिणामस्वरूप पश्चिम कर्णाली प्रदेशमा खस राजा नामराजले नयाँ राज्य स्थापना गरी राजधानी सिजा बनाए भने डोय राजा नान्यदेवले दक्षिणमा सिमरौनगढलाई राजधानी बनाई आफ्नो राज्य स्थापना गरे।^{१५} अतः भाषा वंशावली

अनुसार नान्यदेवले नेपाल प्रवेश गरी यहाँका राजाहरूलाई धपाई राजधानी शहर भक्तपुर गरी तीनै शहरमा राजा भए भनी गरिएको उल्लेख प्रामाणिक छैन। किनकि नान्यदेवले सिमरौनगढमाथि अधिकार गरेको वेला (ई. सं. १०९७, ने. सं. २१६) तत्कालीन समयमा नेपालमा हर्षदेव राजा थिए।^{१६}

"त्रिपुर सहितको राजधानी" भक्तपुर

हालसम्म प्राप्त वंशावलीहरूमा वढी प्रामाणिक र पुरानो वंशावली "गोपालराजवंशावली" लाई मानिन्छ। यसपछिका वंशावलीहरू यसै ग्रन्थलाई मुख्य आधार मानी लेखिका थिए।^{१७} अतः यस वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार नरेन्द्रदेव पछि ने. सं. २६७ मा आनन्ददेव नेपालका राजा भए।^{१८} यिनकै समयदेखि नेपालको राजधानी भक्तपुर रहेको कुराको पुष्टि यसै वंशावलीमा निम्न रूपमा उल्लेख भएवाट गर्न सकिन्छ— "राजा श्री आनन्ददेव वर्ष २० तेन भक्तापुरे... त्रिपुर सहित राजधानी प्रतिष्ठिता ॥" अन्य तत्कालीन ऐतिहासिक प्रमाणहरूबाट पनि यसवेलादेखि नेपाल उपत्यका विभाजित हुनु अघिसम्म राजधानीको रूपमा भक्तपुर नै रहँदै आएको पुष्टि गर्न सकिन्छ। यस अतिरिक्त यक्षमल्लको समयसम्म र उनको मृत्युपछि पनि केही समयसम्म (रत्नमल्लले काठमाडौंमा अधिकार जमाउनु अघिसम्म) काठमाडौं र पाटनमा महापात्रहरूको शासन चल्दै आउनु^{१९} र ती महापात्रहरूले केन्द्रीय शासन (त्रिपुर राजधानी भक्तपुर) कै आदेशहरूलाई मान्दै आउनुबाट पनि

१२. बालचन्द्र शर्मा— "नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा", कृष्ण कुमारी देवी, वाराणसी, २०३७, पृ. २१-२२।

१३. डेनियल राइट, पाद टिप्पणी नं. ११, पृ. १५४।

१४. धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ— "नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा" नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि. वि., काठमाडौं, २०३२, पृ. १९।

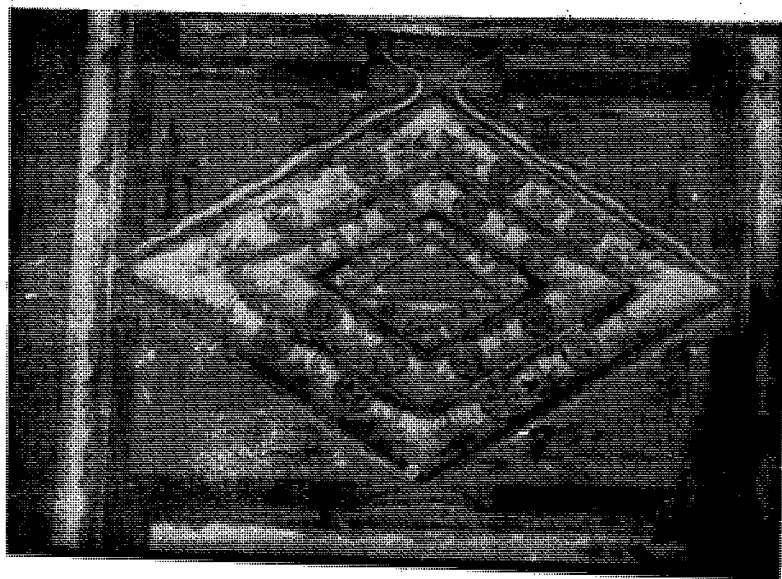
१५. पूर्ववत्, पृ. २२।

१६. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. ३३।

१७. धनबज्र बज्राचार्य— "लिच्छविकालको इतिहासमा किरातकालको प्रभाव, पूर्णिमा, १७ पूर्णाङ्क, संशोधन मण्डल, काठमाडौं २०२५, पृ. २।

१८. गोपालराजवंशावली २५ पत्र।

१९. विस्तृत जानकारीको निमित्त हेर्नुहोस्— धनबज्र बज्राचार्य र साथीहरू— "इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय (पहिलो भाग), जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर, २०१९, पृ. २-५, र १३३, १३४।

भक्तपुरको नक्सा

प्रस्तुत चित्र इपछि टोलका निवासी विनोदराज शर्माको धरमा रहेको छ । प्रस्तुत चित्र मधुकुमार राजोपाध्यायद्वारा चित्रित गरिएको छ, जसमा भक्तपुरको तान्त्रिक अवस्थितिलाई प्रष्ट पार्दछ ।

भक्तपुर राजधानीको रूपमा रहँदै आएको कुरा स्पष्ट देखिन्छ ।

आनन्ददेवद्वारा अष्टमातृका गणको स्थापना

देवमाला वंशावलीको आधारमा^{२०} राजा आनन्ददेवले भक्तपुर नगरको निर्माण गरिसकेपछि “देश रक्षाका लागि” देश बाहिर फेरामा अष्टमातृकाका पीठहरू एवं देशभित्रका टोलहरूमा देवालय घर बनाई स्थापना गरिदिए । साथै अष्टमातृकाका पीठहरू एवं देवालयघरहरू अवस्थित रहेका स्थानहरूको उल्लेख पनि यस वंशावलीमा गरिएको छ जसमध्ये “विष्णुवी” (भद्रकाली) पीठको देवालयघर “तिवकछे” उल्लेख भएको छ । तर पीठको देवालयघर उक्त टोलमा नभइकन इच्छुटोलमा रहेको छ जहाँ नवदुर्गा नाचको अन्तिम “डालाकेगु” (माछा पक्रने) एवं अन्य विधि गरिन्छ । भद्रकालीलाई भक्तपुरको स्थानीय नेवारी भाषामा “नकिजु घो” पनि भन्ने हुनाले (साथै भैरव भद्रकालीको रथ जुघाउँदा भैरवको रथलाई “भैल खः” र भद्रकालीको रथलाई “नकिजु खः” भनिन्छ । सानो रूप बुझाउनु पर्दा नेवारी भाषामा “चा” पनि प्रयोग गरिन्छ । अतः भैरवको भन्दा भद्रकालीको रथ सानो हुने भएकोले अझ छुद्रवाचक शब्दमा भद्रकालीको रथलाई “नकिजु खचा” पनि भनिन्छ ।) यस स्थानलाई “नकिजु लिवि” पनि भनिन्छ ।

यस वंशावलीमा महालक्ष्मीको देवालयघर र पीठ रहेको ठाउँको उल्लेख नभए तापनि प्रत्येक वर्ष वैशाख १ गते यस देवीको खत बनाई जाला गर्ने चलन

आनन्ददेवले गरेको उल्लेख छ । (भोलाछें टोलबाट पूर्वमा मुलाढोका जाने ठाउँनिर यसको पीठ र थालाछें जाने ठाउँनिर देवालयघर रहेको छ ।) अष्टमातृका गणका अन्य पीठ र देवालयघरहरू निम्न स्थानहरूमा रहेका छन् जसको उल्लेख देवमाला वंशावलीमा ठीक-सित गरिएको पाइन्छ^{२१} ।

ब्रह्मायणी:- देश पूर्वमा पीठ (शहरबाट करीव ५ कि. मी. पूर्व जङ्गलको खोंचमा ब्रह्मायणीको पीठ रहेको छ । यस इलाकालाई स्थानीय जनता “नवदुर्गा ज्व” पनि भन्दछन् । किंवदन्ती अनुसार अष्टमातृका देवीहरू प्रकट भै यहाँ नाच्ने गर्दथे । शहरबाट यो पीठ टाढा भएकोले सम्भवतः सूर्यमढी टोलबाट केही पर पूर्वमा यो पीठ सारिएको हुनुपर्छ ।) यो पीठ रहेको ठाउँलाई ब्रह्मायणी स्थान भनिन्छ । तोलाछें टोलमा देवालयघरमा मूर्ति ।

महेश्वरी:- हनुमानघाटदेखि पारी चौरमा पीठ, इनाचो टोलमा देवालयघरमा मूर्ति ।

कौमारी:- भौढोकामा पीठ (भगवती क्वाछें मन्दिर हुँदै पोडेटोल जाने बाटोमा) क्वाछें टोलमा देवालयघरमा मूर्ति ।

वैष्णवी:- (यसको उल्लेख माथि भइसकेको छ ।)

वाराही:- मंगल तीर्थपारिमा पीठ, तेखाचो टोलमा देवालयघरमा मूर्ति ।

इन्द्रायणी:- खौमा ढोका बाहिर पीठ (खौमा टोलबाट उत्तरमा) खौमा टोलमा देवालयघरमा मूर्ति ।

२०. यस वंशावलीमा कलिगत संवत् ४१९७ मा शहर बनाएको उल्लेख छ । (देवमाला वंशावली श्री पीरमहन्त क्षिप्रानाथ, योगिराज, मृगस्थली, २०१३, पृ. १०४) तर गोपालराजवंशावलीमा (२४ पल) आनन्ददेव ने. सं. २६७ मा राजा भएको मितिको उल्लेखको आधारमा देवमाला वंशावलीमा उल्लेखित मिति मिल्दैन । कलिगत संवत् र विक्रम संवत् बीच ३०४५ को अन्तर रहेको छ । अतः कलिगत संवत् ४१९७ मा ३०४५ घटाउँदा ११५२ वि. सं. हुन्छ । त्यति वि. सं. र ने. सं. बीच ९३७ को अन्तर रहेको छ । अतः ११५२ वि. सं. मा ९३७ घटाउँदा २१५ ने. सं. हुन्छ । यसरी देवमाला वंशावलीमा राजा आनन्ददेवले शहर बसाउँदाको मिति र गोपालराजवंशावलीमा आनन्ददेव राजा भएको मिति बीच ५२ वर्षको अन्तर देखा पर्दछ ।

२१. पूर्ववत्, पृ. १०४ ।

महाकाली:- महाकाली थुम्कोमा पीठ (व्यासी टोलबाट पूर्वमा) भोलाछैं टोलमा देवालयघरमा मूर्ति ।

महालक्ष्मी:- (यसको उल्लेख माथि भइसकेकोछ ।)

यस प्रकार नवदुर्गा नाचको शुरूवात हुनु अघि नै यसका पूर्व रूपका देवी देवताहरूको नाच र जात्राहरू आनन्ददेवको समयतिर वा सम्भवतः यसभन्दा पनि अघिबाटै शुरू भएको हुनुपर्छ । राजा आनन्ददेवले त्रिपुर राजधानी प्रतिष्ठाको साथै समस्त नेपाल मण्डलको रक्षा गरेको, जनताका दुःख बाधा हटाई हित हुने कार्य गरेको र त्रिपुर सप्तगणकूट आदि प्रतिष्ठा गरेको गोपाल-राजवंशावलीको उल्लेखबाट उनी एक योग्य शासकको रूपमा देखा पर्दछ ।

अष्टमातृकाका पीठहरू मूर्तिका रूपमा नभइकन पाषाण रूपमा हुन्छन् र यिनीहरूको मूर्ति रूप देवालय घर (नेवारी भाषामा “द्यो छैं” भनिन्छ) मा मात्र हुन्छ । नयाँ पीठ वा देवालयघर रहेका स्थान पनि सम्बन्धित देवीकै नाउँबाटै रहँदै आएको पाइन्छ- जस्तो इन्द्रायणी स्थान, महाकाली स्थान आदि । त्यस्तै प्रत्येक अष्टमातृकागणका आ-आफना ध्यान रूप मुद्रा आदि अनुरूपका मूर्तिहरू हुन्छन् । तर भक्तपुर तैखाचो टोलमा रहेको वाराही द्यो: छैंमा रहेको वाराहीको मुखाकृतिको विचित्रता वा विशेषता के रहेको छ भने वाराही भन्ने वित्तिकै बँदेलको जस्तो मुखाकृति हुनु पर्नेमा त्यसो नभई देवीको मुखाकृतिको रूपमा यो रहेको छ । यद्यपि: यसो हुनुको अर्थ के रहेछ ? त्यो स्पष्ट हुन नसके तापनि यस वाराहीलाई “याक्ती अजिमा” पनि भन्ने चलन स्थानीय जनतामा रहेको पाइन्छ । साथै भक्तपुरको अष्टमातृकागणमा वाराहीलाई मात्र अजिमा भनेको पाइन्छ । जबकि काठमाडौंमा स्थापना भएका अष्टमातृकागण विभिन्न “अजिमा” का नामले पनि प्रसिद्ध रहेको देखिन्छ, जस्तो ब्रह्मायणीलाई “पासिको अजिमा”,

महेश्वरीलाई “लुमडी अजिमा” कौमारीलाई “फिवो अजिमा”, वैष्णवीलाई “पचली अजिमा”, वाराहीलाई “ककेश्वरी अजिमा”, इन्द्रायणीलाई “लुती अजिमा”, महाकाली (चामुन्दा) लाई “म्हैपी अजिमा” र महाकालीलाई “श्री अजिमा” पनि भन्दछन् ।^{२२}

प्रत्येक वर्षको विस्केटको समयमा भक्तपुरका अष्टमातृकागणका मूर्तिहरू देवालयघरबाट बाहिर पाटीमा ल्याएर राखिन्छ, जहाँ सर्वसाधारण जनताले “द्यो: सगैं वि वानेगु” भनेर पूजाआजा गर्ने परम्परा रहँदै आएको छ ।

अष्टमातृकाद्वारा जसरी काठमाडौं खड्गाकार आकृतिमा घेरिएको छ, त्यसरी नै भक्तपुर यन्त्राकार आकृतिमा घेरिएको छ (शङ्खाकार आकृतिमा पनि रहेको मानिन्छ) तथा नगरको मध्यभागमा अष्टमातृकागणको नेतृत्वको रूपमा त्रिपुर सुन्दरी स्थापित छ ।^{२३} अष्टमातृका गणमा त्रिपुर सुन्दरी पनि सम्मिलित गर्दा यसको स्वरूप “नवदुर्गा” हुन जान्छ । माथि उल्लेखित उपशीर्षकको चित्रमा^{२४} यन्त्राकार आकृतिमा अष्टमातृकागण एव अन्य देवी देवताहरूद्वारा जुन रूपमा भक्तपुर तान्त्रिक आधारमा अवस्थित रहेको छ, त्यो स्पष्ट रूपमा यसमा चित्रित गरिएको छ, जुन यस प्रकार छ:-

१) चारैतिर खोलापारि आठवटा मसानहरू रहेका छन् (अष्टमातृकागणका पीठहरू जहाँ रहन्छ, त्यहाँ खोलापारि मसानघाट रहेको पाइन्छ) हाल यी आठ ठाउँका मसानहरू आठै ठाउँमा प्रचलित नभई लोप भइसकेको देखिन्छ । हाल प्रचलित देखिएका मसानघाटहरूमा हनुमान् घाटमा एक, चुपिघाटमा २ वटा र ब्रह्मायणीमा एउटा रहेको देखिन्छ । जहाँ पायो त्यहीं लाश जलाउँदैमा मसानघाट हुँदैन र मसान बनाउन पनि तान्त्रिक

२२. रथी धनशम्शेर ज. व. रा.- ‘काम कला रहस्य’, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि., काठमाडौं, २०३६, पृ. ९८-१०२ ।

२३. लीलाभक्त मुनिकर्मी- ‘मल्लकालीन नेपाल’, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०२५, पृ. २ ।

२४. स्व. मधुकुमार राजोपाध्यायद्वारा बनाइएको यो “भक्तपुरको नक्सा” चित्र इपाछैं टोलका श्री रत्नराज शर्माको घरमा रहेको छ ।

विधि अनुसार मसान भैरव स्थापना गरी बनाइएको हुनु पर्छ भन्ने तान्त्रिक विश्वास र धारणा रहेको पाइन्छ ।

- २) उत्तर-दक्षिण-पूर्व-पश्चिम चारैतिर खोलाले नगरको सिमाना छुट्याएको वा नगर घेरिएको छ ।
 - ३) यसपछि नगरलाई (बायाँ तर्फको माथिल्लो पंक्ति-बाट) क्रमशः ब्रह्मायणी, महेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी (भद्रकाली), वाराही, इन्द्रायणी, महाकाली र महालक्ष्मी- यी अष्टमातृका गणले घेरिएको छ ।
 - ४) यसपछि चार नगरलाई अष्टमातृकाका शक्ति भैरवहरूले (पति भैरवहरू) घेरिएको छ । क्रमशः ती भैरवहरू असिताङ्ग भैरव, रूद्र भैरव, चण्ड भैरव, क्रोध भैरव, उन्मत्त भैरव, कपाली भैरव, भीषण भैरव र संहार भैरव हुन् । यी अष्ट भैरवकै साथका घेराहरूमा अष्ट सिद्धिहरू अर्थात् भैरवानुचरहरूले पनि नगरलाई घेरेको छ ।
 - ५) यसपछि भक्तपुरलाई अर्को घेरामा अष्टगणले घेरेको छ र यही घेराहरूमा दश महाविद्याले पनि घेरेको छ ।
 - ६) नगरको मध्य त्रिकोण घेराका तीन कोणहरूमा त्रिकुण्ड गणेश छन् । त्यसपछि नगरको मध्य भागमा त्रिपुरको प्रतीक स्वरूप तीन देवताहरू छन् ।
- यस प्रकार माथि उल्लेखित विवरणबाट तत्कालीन समयमा पूर्ण तान्त्रिक सुरक्षाको दृष्टिकोणले देवी देवताहरूद्वारा (स्थापना गरी) भक्तपुर नगर घेरिएको कुराको पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

केन्द्रीय शासनमा देखापरेका केही महत्त्वपूर्ण परिवर्तनहरू

आनन्ददेवको समयमा भक्तपुरले राजधानीको रूप लिएपछि शासनको केन्द्र स्थल (केन्द्रीय शासन) पनि

भक्तपुर नै रह्यो । उनले सामन्त महापात्र, कवाठ नायक आदिलाई कज्याई केन्द्रीय शासनलाई अस्थिर हुन नदिए तापनि मध्यकालको गुरुदेखि चल्दै आएको संयुक्त शासनको प्रचलनले केन्द्रीय शासनलाई कमजोर पाउँ लाग्यो । साथै लिच्छविकालमा जस्तो मध्यकालमा राजनैतिक एकता पनि कायम हुन सकेन र स्थायी सैन्य शक्तिको अभाव पनि केन्द्रमा रह्यो ।^{२५} खस राज्य र डोय राज्यहरूको उदयले गर्दा केन्द्रको शासनमा खतरा पर्न सक्ने हुनाले बाह्रौं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा केन्द्र पुनः मजबूत हुनुपर्‍यो र गद्दीको हकदारसम्बन्धी नियममा पनि परिवर्तन देखा पर्‍यो जस अनुसार डोय राज्य पद्धति (दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिको शासन) को सट्टा दाजुपछि भाइ गद्दीमा बस्ने चलन गुरु भयो ।^{२६} जस अनुसार आनन्ददेव, रुद्रदेव, अमृतदेव आदिले राज्य गरे ।

विजय कामदेवपछि केन्द्रमा स्पष्ट रूपमा 'देव' भनेर लेख्ने पुरानो राजवंशको साथै 'मल्ल' भनी लेख्ने अर्को राजवंश पनि देखा पर्‍यो । यी दुवै राजवंश गद्दीका समान हकदारका रूपमा देखापरेकोले पालैपालो गद्दीमा बस्ने र एउटा राजवंशका व्यक्ति राजा भएको खण्डमा अर्को राजवंशका व्यक्ति युवराज घोषित गरिने चलन देखा पर्‍यो ।^{२७} (तर यो पद्धति धेरै समयसम्म टिकेन र मल्लवंश नै शक्तिमा आए जुन वंशमा अरिमल्ल, अभय-मल्लहरूले बाबुपछि छोरा गद्दीमा बस्ने प्रथा चलाए) यस विचित्रको पद्धतिले गर्दा राजकुल पनि "त्रिपुर" र "युथिनिमम्" गरी दुइवटा देखिए । (तर मूल राजधानी त्रिपुर नै रह्यो ।) जसले गर्दा शक्ति संघर्षको वातावरण सृजना हुँदै गयो । यस परिस्थितिमा एक पक्षले अर्को पक्षलाई दबाउन बाह्य- राज्यहरूको गुहार मागेको कुरा खस राजा जितारी मल्लले लगातार ३ पटकसम्म (ने. सं. ४०८, ४०९ र ४१० मा) गरेका आक्रमणहरू र यसको तत्कालै पश्चात तिरहुतेहरूले ने. सं. ४११ मा आक्रमण

२५. धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ- पान्चाली शासन पद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि., कीर्तिपुर, २०३५, पृ. ११०-१११ ।

२६. पूर्ववत्, पृ. ११५-११६ ।

२७. धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ- पाद टिप्पणी नं. १४, पृ. २८ ।

२८. धनबज्र बज्राचार्य-"मध्यकालीन नेपाल", नेपाल परिचय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि. वि., कीर्तिपुर, २०३२, पृ. ७३ ।

गरेको कारणबाट बुझ्न सकिन्छ।^{२९} बाह्य राज्यहरूको लगातार आक्रमणले गर्दा राजनैतिक स्थितिमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गयो। तिरहुतेहरूले नेपालका राजालाई करद तुल्याएको गर्व गर्न थाले भने डोय राजाहरूले नेपालका सारा राजालाई जितेको फुर्ति गरे। केन्द्रीय शासकहरूले नुवाकोट सम्ममात्र राज्य थाम्न सके जसले गर्दा "नेपाल" शब्द खुम्चिएर उपत्यकामा मात्र सीमित हुनु पर्यो।^{३०} राजनैतिक कमजोरीले गर्दा वरपरका सामन्त शासकहरू पनि भक्तपुर त्रिपुरको विरुद्ध (केन्द्रीय प्रभावबाट मुक्त हुन) विद्रोह गर्न थालेका थिए। जस्तै फर्पिङका सामन्तहरूले भक्तपुर त्रिपुर (केन्द्र) को विरुद्ध विद्रोह गरेका थिए, तर उक्त विद्रोहलाई कान्तिपुर, ललितपुर, नुवाकोट र भक्तपुर त्रिपुरको संयुक्त सेनाले दबाएका थिए। त्यस्तै वनेपाले त्रिपुरको चोछेमाथि नै आक्रमण गरेका थिए, जुन आक्रमणलाई त्रिपुरले दबाएको थियो।^{३१}

ने. सं. ४९० मा सुल्तान शमसुद्दिनले नेपालमाथि आक्रमण गरे जसको पहिलो मार राजधानी भक्तपुरमा नै पर्यो। सात दिनसम्म ठूलो उत्पात मच्चाई प्रसिद्ध देवलस्थलहरू भत्काई उनी फर्केका थिए। यस प्रकार सुदृढ शासनको अभाव, आन्तरिक विद्रोहहरू र बाह्य आक्रमणले गर्दा जनतामा पनि असुरक्षाको भावना बढेको देखिन्छ। यसैले राजल देवीको पतिको हँसियतले स्थितिमल्ल राजकाजमा उत्रेपछि जनताले खुशीसाथ उनलाई महाराजाधिराजकै रूपमा मान्यता दिएका थिए। जयस्थितिमल्लको उदयपछि कमजोर रहेको केन्द्रीय शासन मजबूत हुन गयो। शासनलाई स्थायित्व प्रदान गर्न उनले सामन्त क्वाठ नायक आदि भारदारहरूलाई खुशी तुल्याई नियन्त्रणमा ल्याउन सफल भएका थिए।

जयस्थितिमल्लपछि यिनका छोरा ज्योतिर्मल्ल र नाति यक्षमल्लको समयमा पनि केन्द्रको शासन मजबूत नै रह्यो। केही समयसम्म यिनले आफ्ना भाइ जीवमल्लसित मिली संयुक्त शासन गरे र आमा संसारदेवीको मृत्युपछि एकलौटी अधिकार कायम गरे। आफ्नो राज्यकालमा देश र जनताको सुरक्षाको निमित्त भक्तपुर शहरलाई चारैतिर पर्खालहरूले घेर्न लगाई ठाउँठाउँमा ढोकाहरू पनि बनाई (यी ढोकाहरू साना-साना क्वाठ किल्लाका रूपमा थिए) वि. सं. १५१० मा एउटा वलियो गढको रूपमा परिणत गरे। यस कार्यमा समय र पैसाको अतिरिक्त यक्षमल्ललाई भक्तपुरका ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्र आदि सबै वर्गको श्रम सहयोग पनि प्राप्त भएको थियो।^{३३}

राज्य विभाजन

यक्षमल्लको समयसम्म राज्यको सिमाना पूर्वमा मोरङ्ग, पश्चिममा गोरखा, उत्तरमा भोट र दक्षिणमा मिथिलासम्म फैलिएको थियो। उनले राज्य विस्तार एवं केन्द्रको शासनलाई सुदृढ तुल्याए तापनि दूरदर्शी शासक थिएन। किनभने उनले डोय राज्य पद्धतिलाई हतोत्साह पार्नुको सट्टा अस्त्र बढावा दिई छोरीको छोरा (दोहित) लाई समेत संयुक्त शासक बनाए^{३३} जसले गर्दा राजनैतिक एकता र स्थिरता हरायो र शक्ति संघर्षको वातावरण पुनः सृजना हुन गयो। यसैले अक्सरको प्रतीक्षामा रहेका उनका सन्तानहरू बीच उनको मृत्यु पश्चात सत्ता प्राप्ति निमित्त होडबाजी शुरू भई स्वतन्त्र राज्यहरू खडा हुन गए। ने. सं. ६०२ मा यक्षमल्लको मृत्यु पश्चात केही समयसम्म संयुक्त शासन चल्यो। यसै बीच अक्सरको प्रतीक्षामा रहेका उनका चतुर एवं महत्वाकांक्षी छोरा रत्नमल्लले कान्तिपुरमा अधिकार कायम गरी स्वतन्त्र शासन शुरू गरे। रायमल्ल जेठा

२९. धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ- पाद टिप्पणी नं. १४, पृ. ३०।

३०. धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ- पाद टिप्पणी नं. २५, पृ. ११७।

३१. गोपालराजवंशावली ४१ पत्र।

३२. धनबज्र बज्राचार्य र साथीहरू- पाद टिप्पणी नं. १९, पृ. ७६।

३३. धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ- पाद टिप्पणी नं. २५, पृ. १२१।

हुनाले स्वाभाविक रूपमा भक्तपुरमा उनको अधिकार रह्यो। रत्नमल्लका भाइहरूलाई आफ्नो पक्षमा मिलाई ललितपुरमा पनि प्रभाव कायम गरे। तर त्यहाँका महापात्रहरू काठमाडौँका महापात्रहरू जस्तो कमजोर नरहेकोले उनीहरूको प्रभावलाई पूर्ण रूपमा हटाउन सकेनन्। पछि त्यहाँका महापात्र विष्णुसिंहले मल्ल राजाहरूको आपसी कलहबाट फाइदा उठाई ललितपुरलाई स्वतन्त्र पारे तापनि केही वर्षपछि पुनः काठमाडौँका अधीनमा रहन गई सिद्धिनरसिंहमल्लको समयमा मात्र स्वतन्त्र हुनगयो। यक्षमल्लको मृत्युपछि रणमल्लले स्वतन्त्र शासन गरे।^{३४}

यस प्रकार आनन्ददेवको समयदेखि यक्षमल्लको समयसम्म एउटा विशाल राज्यको केन्द्रीय राजधानीको रूपमा रहँदै आएको भक्तपुर राज्य विभाजन पश्चात “अङ्गभङ्ग भएको एक सानो राजधानी” को रूपमा रहन पुग्यो। राजनैतिक रूपले केन्द्रको रूपमा नरहे तापनि सांस्कृतिक दृष्टिकोणले भने भक्तपुर केही अंशमा मल्ल शासकहरूको सांस्कृतिक मूल थलोको रूपमा रहेको थियो।^{३५} समय समयमा कान्तिपुर एवं ललितपुरका शासकहरूले पूजा भाग पठाउनुबाट उक्त कुरा स्पष्ट हुन जान्छ। राजनैतिक प्रभावको अन्त्य कुनै पनि बेला हुन सक्तछ। तर सांस्कृतिक प्रभाव चिरस्थायी रहन्छ भन्ने कुरा पनि “सांस्कृतिक मूल थलो”को कुराबाट थाहा पाउन सकिन्छ।

नवदुर्गा नाचको शुरुवात

भक्तपुरको नवदुर्गा नाच प्रशस्त तान्त्रिक बयानहरू एवं पूजाविधिले भरिएको छ। तर यस-सम्बन्धी ऐतिहासिक स्रोतहरू दुर्लभप्रायः नै छ भन्नु-पर्छ। अतः नवदुर्गा नाचको (शुरूवातको) उल्लेख

वंशावलीहरूमा मात्र भएको हुनाले यसको प्रमुख आधार पनि तिनै वंशावलीहरू हुनगएको छ। वंशावलीमा उल्लेख भएको आधारमा^{३६} नवदुर्गा नाचको शुरूवात राजा सुवर्णमल्ल (भुवनमल्ल) ले गरेका थिए। साथै उनले बोडेमा पनि महालक्ष्मीको नाच चलाए।

नाच चलाउनु पर्नाका केही कारणहरू

सुवर्णमल्लले नवदुर्गा नाच चलाउनाका केही खास कारणहरू देखिन्छन्। प्रथमतः तत्कालीन समयमा काठमाडौँको राजाले (अमरमल्ल) आफ्नो समयमा अनेक देवीगणका धार्मिक नृत्यहरू प्रत्येक वर्ष चलाउने रीत गरेका थिए। सुवर्णमल्लले अनेक देखासिकीमा भक्तपुरमा नवदुर्गा नाच चलाए भन्ने कुरा वंशावलीमा उल्लेखित छ। यसबाट यो कुरा स्पष्ट हुन जान्छ कि आपसी कलह एवं राजनैतिक अदूरदृष्टिताको परिणाम स्वरूप विभाजित हुन पुगेका ३ स्वतन्त्र राज्यका मल्ल राजाहरू बीच पनि विभाजनको शुरूदेखि नै राजनैतिक हानथाप मात्र नभई सांस्कृतिक एवं धार्मिक क्षेत्रमा पनि प्रतिस्पर्धा र देखासिकी गर्ने प्रवृत्तिहरूको पनि शुरूवात भइसकेको थियो। यद्यपि राजनैतिक प्रतिस्पर्धाले यी ३ मल्ल राज्यहरू कमजोर बन्न पुगे तापनि सांस्कृतिक धार्मिक प्रतिस्पर्धाले सांस्कृतिक विकास प्रशस्त हुन गयो। अतः यिनै पृष्ठभूमिको आधारमा भक्तपुरमा नवदुर्गा नाचको शुरूवात भएको देखिन्छ।

दोस्रो कुरा शक्ति “उपासना” को दृष्टिले पनि मध्यकाल विशेष उल्लेखनीय रहेको छ। मल्ल शासकहरू स्वयं शक्ति मतका प्रबल उपासकको रूपमा देखा परे। यसले गर्दा तन्त्रप्रधान धर्मको पनि विशेष प्रभाव एवं विस्तार यस कालमा हुन गयो। अतः यस अधिका समयहरूमा भन्दा शाक्तमतको प्रभाव एवं प्रसारको

३४. धनबज्र बज्राचार्य र साथीहरू— पाद टिप्पणी नं. १९, पृ. २-३ (मूल भाग) र पृ. ७७-७८।

३५. धनबज्र बज्राचार्य— पाद टिप्पणी नं. २८, पृ. ९४।

३६. (क) श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, “भाषा वंशावली”, भाग २, काठमाडौँ, २०२३, पृ. ५३।

(ख) डेनियल राइट— पाद टिप्पणी नं. ११, पृ. १८९-१९०।

(ग) नेपाल वंशावली, नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय, वि. सं. ४९, ल. सं. १३८४।

दृष्टिले मध्यकाल चरमोत्कर्षको रूपमा रह्यो । यद्यपि मल्ल शासकहरू शाक्तमतका उपासक हुनुमा खास आधार वा कारणहरू के थिए त ? अथवा पूरा मध्यकाल नै शाक्तमतबाट विशेष रूपमा प्रभावित हुनुमा के कारणहरू विद्यमान थिए ? यी प्रश्नहरू हाल अनुसन्धानकै विषय रहे तापनि खुशियालीका अवसरहरूमा मात्र नभइकन अनिकाल, महामारी, दुःख, संग्राम, शत्रुनाश, देश रक्षा, अशान्ति आदि जटिल एवं संकटग्रस्त स्थितिहरूमा समेत शक्तिको आराधना गर्ने परम्परा रहँदै आएको पाइन्छ । शक्ति उपासनाको रूपमा मल्लकालमा पशुपति, तलेजु र विशेष रूपमा “नवदुर्गा” लाई नै मान्दै आएको कुराको पुष्टि अद्यावधि त्यसै अनुरूपका नाचहरू भक्तपुरका अतिरिक्त काठमाडौं र पाटनमा चल्दै आउनुबाट गर्न सकिन्छ । मध्यकालमा शक्तिका विविध स्वरूपहरूलाई नाचहरूको माध्यमबाट जनसमक्ष प्रस्तुत गर्न खोजेको कुरा परम्परागत रूपमा चल्दै आएका नाचहरू (भक्तपुरको नवदुर्गा नाच, पाटनको हरिसिद्धिको नाच, जह्ला प्याखँ, गं प्याखँ, काठमाडौंको डातापुलुको नाच, १२ वर्षे पचली भैरवको नाच आदि) बाट पुष्टि गर्न सकिन्छ । सुवर्ण-मल्लले नवदुर्गा नाचको प्रारम्भ गर्नुमा पनि माथि उल्लेखित कुराहरू नै कारणको रूपमा रहेको देखिन्छ । यिनको शासनकालमा ने. सं. ६३३ मा अनिकाल परी जनतामा हाहाकार मन्चिएको हुनाले जनता भक्तपुर छाडी अन्यत्र जान बाध्य भएका थिए ।^{३७} अतः अनिकालबाट आफ्नो राज्यका जनतालाई बचाउन (शक्ति आराधनाको रूपमा) उनले नवदुर्गा नाचको प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । यसरी देशमा सहकाल आओस् र सुख शान्ति होस् भन्ने कुरा नवदुर्गा नाचको एउटा क्रियाकलाप “मु बाहां लिकेगु” बाट पनि बुझ्न सकिन्छ ।

नेवारी भाषामा सुंगुरलाई “फा” भनिन्छ । नवदुर्गा नाचको सन्दर्भमा यही सुंगुरलाई “मु बाहां” भनिन्छ । सुंगुरको भोग लिने चलन भक्तपुरको नवदुर्गा नाचमा छ जुन अनौठो एवं छुट्टै विशेषताको रूपमा लिन सकिन्छ । (जुन यसैसित मिल्दोजुल्दो अन्य नाच-

हरूमा पाइँदैन ।) सुंगुरको भोग लिने शब्दलाई “बाहां पौश कायगु” भनिन्छ । भोग लिदा हतियारको प्रयोग गरिँदैन र गणमा भैरव हुनेले नडले सुंगुरको अघिल्लो दायाँ खुट्टाको कुइनाको छाला कोट्याएर कोखा प्वाल पारी मुटु निकाल्छ र ‘सिफो घोः’ (गणको प्रमुख देवी जसलाई महालक्ष्मीको रूपमा पनि मानिन्छ) लाई चढाउँछ । यसरी नवदुर्गा गणको रूपमा रहँदा मात्र सुंगुरको भोग चल्छ, तर त्यही सुंगुर छुट्टाछुट्टै रूपमा रहँदा कुनै पनि देव मन्दिरमा भोग चल्दैन । [साथै गणमा महेश्वरीलाई (सम्मिलित रूपमा रहँदा पनि) भोग चल्दैन ।] नवदुर्गाले सुंगुरको भोग लिने सन्दर्भमा किंवदन्ती पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ ।

डालाकेगु (माछा पक्रने) भने रटोल टोलमा गई नवदुर्गा नाच प्रदर्शन गर्न लाने क्रममा “मि बाय गु बाहां लिकेगु” (मेथीको बारीमा सुंगुर लखेट्ने) भनेर मेथीको बारीमा सुंगुर छाडिन्छ । (यो चलन अष्टमातृकामा कौमारीको पीठ बाहेक अन्य सातवटै पीठका निश्चित इलाकाका खेतहरूमा गर्ने चलन रहेको छ) खासगरी यो चलन खौमा इन्द्रायणी पीठको इलाकाको खेतमा भव्य रूप गरिन्छ र नवदुर्गा गणले चारैतिरबाट लखेट्दछ । सुंगुरलाई लखेटेर समाउने यो दृश्य रमाइलो हुने भएकोले यसवेला स्थानीय जनताको भीड लाग्छ । जुन खेतमा सुंगुर लखेट्नको लागि छाडिन्छ, त्यहाँको बाली नष्ट त भइहाल्छ, भीडले पनि कुल्चँदा नाश हुने मात्र होइन, जसले जति सक्थो त्यति मेथी टिपेर लैजान पाउँछन्, कसैले हस्तक्षेप गर्न पाउँदैन । यति हानि नोक्सानी भए तापनि सम्बन्धित खेतका धनीले कुनै चिन्ता वा दुःख नमानी खुशी नै हुन्छन् र स्वतन्त्र रूपले खेत छाडिएको हुन्छ । यस प्रकारको हानि नोक्सानी हुँदा पनि चिन्ता नमान्नु र खुशी नै हुनुमा नवदुर्गा गणले जहाँ पाइला टेक्छ, त्यहाँको उब्जनी दोब्बर बढ्छ भन्ने परम्परागत धारणा रहेको पाइन्छ । अतः उब्जनी बढाउनुमा प्राकृतिक कुराहरू त छँदैछ, यस धारणाबाट तान्त्रिक विधिको पनि सहयोग लिएको देखिन्छ । यसरी

वंशावलीमा उल्लेखित कुराहरू र नवदुर्गा गणले पाइला टेकेका जग्गाहरूमा उब्जनी दोब्बर बढ्ने परम्परागत धारणाको आधारमा अनिकालबाट जनतालाई जोगाउन पनि सुवर्णमल्लले नवदुर्गा नाचको प्रारम्भ गरेको देखिन्छ ।

तत्कालीन समयमा भक्तपुर राज्य अन्तर्गतका प्रदेशहरू: नवदुर्गा नाचको आधारमा

जात्रा चाडपर्व आदिका अतिरिक्त नाचहरूको पनि एउटा विशेषता के रहेको पाइन्छ भने निश्चित तिथिमा, निश्चित रूपमा, नियम वा तरीकाहरूको आधारमा परम्परागत रूपमा (नाचहरू) यथावत चल्दै आएको पाइन्छ । नवदुर्गा नाचमा पनि निश्चित नियम, तिथि, तरीकाहरू एवं निश्चित बाटोहरू, नाच देखाउन लैजाने निश्चित टोलहरू र स्थानहरू आदि छन् । नवदुर्गा नाच भक्तपुरको २४ टोलका अतिरिक्त (परम्परागत रूपमा रहेका टोलहरू) ठिमी, देउपाटन, टोखा, गोकर्ण, चांगु, साँखु, साङ्गा, नाला, वनेपा, धुलिखेल, पनौती आदि स्थानहरूमा पनि लगेर देखाइन्छ । तर काठमाडौं र पाटनमा प्रदर्शन गर्न लैजाने चलन छैन । यसबाट नवदुर्गा नाच राज्य विभाजन पश्चात शुरू भएको तथा भक्तपुर शहरका अतिरिक्त प्रदर्शन गर्न लगिने अन्य स्थानहरू (देउपाटन, टोखा र गोकर्ण बाहेक) तत्कालीन समयमा भक्तपुर राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो भन्ने कुरा देखिन आउँछ । यद्यपि देउपाटनमा गुह्येश्वरी मूल पीठ रहेको कारणले गर्दा प्रत्येक वर्ष लाने चलन रहेको छ । तर टोखा र गोकर्णमा लैजाने परम्परा कसरी बस्न गयो, त्यो विचारणीय छ । मल्लकालमा साँखु, चांगु, नाला, वनेपा, पनौती आदि प्रदेशहरूमाथि अधिकार कायम गरी आफ्नो राजनैतिक सर्वोच्चता र महत्त्व देखाउन काठमाडौं र भक्तपुरबीच राजनैतिक हानथाप एवं झगडाहरू बराबर भइरहन्थ्यो । बराबर भइरहने यी झगडाहरू सामान्य जस्तो देखिए तापनि मल्लकालीन राजनैतिक

स्थितिमाथि यसले प्रतिकूल प्रभाव पारी पतनतर्फ अग्रसर तुल्यायो । उक्त प्रदेशहरूमाथिका राजनैतिक झगडाहरू मल्लकालको अन्तिम समयसम्म पनि अर्थात् पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यकामाथि आक्रमण गर्ने समयसम्म पनि चल्दै रह्यो जसले गर्दा एकातिर काठमाडौं र भक्तपुरका राज्यहरूले आफ्नो राजनैतिक कमजोरी र फूटपरस्त वातावरणको परिचय दिए भने उपत्यकामाथि आक्रमण गर्ने पृथ्वीनारायण शाहलाई निकै सजिलो र अझ बढी हौसला प्रदान गर्‍यो । तत्कालीन समयमा साँखु र चांगु, कान्तिपुरको अधीनमा रहेको हुनाले यस राजनैतिक कमजोरी र परिस्थितिबाट लाभ उठाई पृथ्वीनारायण शाहले उक्त प्रदेशहरू जितेर भक्तपुरलाई दिने आश्वासन दिई भक्तपुर राज्यलाई आफ्नो पक्षमा पारेका थिए ।

मूलतः यी प्रदेशहरू सुवर्णमल्लको समयदेखि नै भक्तपुरको अधिकारमा रहँदै आएको देखिन्छ । ने. सं. ६८९ अधिसम्म यी प्रदेशहरू भक्तपुर राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो र उक्त समयतिर काठमाडौं र भक्तपुरबीच युद्ध हुँदा साँखु, चांगु, नाला, वनेपा, पनौती आदि प्रदेशहरू काठमाडौंले जितेर लिएका विवरण तत्कालीन समयको ऐतिहासिक घटनावलीले स्पष्ट पार्छ ।^{३८} रायमल्लको समयमा भक्तपुरको सिमाना पश्चिममा बागमती, पूर्वमा सांगासम्म फैलिएको थियो ।^{३९} उनको समयमा रणमल्लले वनेपामा स्वतन्त्र शासन गर्दै थिए । सुवर्णमल्लको समयमा रणमल्लको मृत्यु भएको एवं उनका छोराहरू नाबालिग नै रहेकोले सुवर्णमल्लले स्वतन्त्र वनेपा आफ्नो राज्यमा सम्मिलित गरेका थिए ।^{४०}

यसका अतिरिक्त नवदुर्गा नाचमा सम्मिलित गणहरूले नाच प्रारम्भ हुनु अघिका निश्चित देवी देवताहरूलाई मात्र परम्परागत रूपमा मान्दै आएको पाइन्छ तथा नाच प्रारम्भ भैसकेपछि बनेका देवी

३८. चुन्दा बज्राचार्य— “मल्लकालया छुँ घटनावली छगू अध्ययन”, सफू धुकु, येँ, ने. सं. ११०७, पृ. ३२ ।

३९. कर्कपेटिक— “एन एकाउण्ट अफ दि किङ्गडम् अफ नेपाल”, एशियन पब्लिकेशन सर्भिसेज्, न्यु दिल्ली, १९७५, पृ. २६७ ।

४०. सूर्यविक्रम ज्ञवाली— पाद टिप्पणी नं. २, पृ. १०१-१०२ ।

देवताहरूलाई मानेको पाइँदैन। जुन कुरा गणहरू क्रमबद्ध रूपमा निश्चित बाटोहरूमा आउँदा दायीं बायाँ अवस्थित रहेका देवी देवताहरूलाई मान्यता प्रदान गरी नाचदै आउनुबाट थाहा पाउन सकिन्छ। जस्तै— यसरी निश्चित बाटोहरू हुँदै आउँदा टौमढी टोलको भैरवलाई सम्मान प्रकट गर्दछन्। (भनिन्छ यो भैरव मन्दिर पहिले एकतल्ले थियो र वरपरका घरहरू मन्दिरभन्दा अग्लो भएकोले यसको अर्को तल्ला पछि थपिएको थियो। मन्दिरको पहिलो तल्लामा जस्ताको तस्तै रहेको गजूरले यस कुराको पुष्टि गर्छ) तर त्यहीँ अवस्थित न्यातपोल मन्दिरलाई कुनै मान सम्मान प्रकट गर्दैनन्। यसका अतिरिक्त नवदुर्गागण हालको मूल तलेजुमा आउनु अघि तचपालटोलस्थित “वाने लायकु” तलेजुमा गई सर्वप्रथम सम्मान र श्रद्धाभक्ति अर्पित गर्दछन्, तर नजिकैको गुह दत्तात्रयको मन्दिरलाई भने मानेको देखिँदैन। यद्यपि, नवदुर्गा नाच शुरू हुनुअघि नै यो मन्दिर बनेको भए तापनि शाक्त मतको नभई “बैरागी मत” मा आधारित भएकोले मान्यता प्रदान नगरेको देखिन्छ।

शास्त्रीय नामकरण^{४१}

“नवदुर्गा” भन्ने बित्तिकै नौवटा देवीहरूको समूह भन्ने बुझिए तापनि भक्तपुर नवदुर्गा नाचमा १९ गणहरू छन्, अष्टमातृकागण पनि “नवदुर्गा” मा सम्मिलित शक्तिहरू नै हुन्। अतः यस नवदुर्गा नाचमा तिनै नवशक्ति मानिएका नवदुर्गा (महिषासुर वधको प्रतीक) को स्वरूप एवं प्रत्येक देवीहरूको ध्यान, भाव, रूप र मुद्रा अनुसारका नृत्यहरू प्रस्तुत गरिने भएकोले स्वभावतः यी नाच “नवदुर्गा नाच” को नामले लोकप्रिय रहँदै आएको छ। यस नाचमा “नवदुर्गा” शब्दले स्त्री-प्रधानलाई संकेत गर्दछ। तर यसमा महादेव, भैरव, श्वेत भैरव र गणेश पनि छन्। यद्यपि नाचको स्वरूपलाई विचार गर्दा पुरुष-प्रधानभन्दा बढी “स्त्री-प्रधान” देखिन्छ। यस नाचसित मिल्दाजुल्दा नाचहरू काठमाडौँ र पाटनमा

पनि परम्परागत रूपमा प्रचलित हुँदै आइरहेको पाइन्छ जुन पचली भैरवको १२ वर्षे नाच, हरिसिद्धि आदि प्रमुख नाचहरू हुन्।

समयको अन्तरले सांस्कृतिक परम्परा, सामाजिक संस्कार, भाषा, शब्द आदिमा पनि निरन्तर प्रभाव पाईएको हुन्छ। कतिपय कुराहरू लोप पनि भइसकेका हुन्छन्। परम्परागत रूपमा चल्दै आएका पूजाहरू, नाचहरू आदि पनि एउटै मात्र नाम नरही अन्य नामहरूबाट पनि प्रचलित हुँदै आएको पाइन्छ। उदाहरणार्थ, बिस्केट जात्रालाई अर्को शब्दमा “विश्व जात्रा” भन्ने चलनको साथसाथै “कोलुकात” पनि भनिन्थ्यो। प्रायः यस नाचको विधिविधानसित मिल्दोजुल्दो पचली भैरवको नाचलाई गथु प्याखँ भन्ने चलन पनि छ। अतः शास्त्रीय दृष्टिकोणबाट नवदुर्गा नाचको पनि अर्को नाम रहेको पाइन्छ। जुन तत्कालीन मल्लकालमा “इकुन प्याखँन” नामले प्रचलित थियो। सुवर्णमल्लको सन्दर्भमा ऐतिहासिक स्रोतहरूको अभाव खट्किए तापनि वंशावलीकै आधारमा स्व. सूर्यविक्रम जवालीले पनि “नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहासमा सुवर्णमल्लले” नवदुर्गाको इखु प्याखँन चलाएका थिए भन्ने कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ। तर अर्को एक इतिहासकार विक्रमजीत हसरतले यस नाचलाई “इखुँचा प्याखँन” भनेर उल्लेख गरेको छ। गौँथली चरालाई नेवारीमा “इखुँचा” र प्याखँन भन्नाले नाचलाई बुझाउँछ। अतः नवदुर्गा नाचको स्वरूप एवं क्रियाकलापसित “इखुँचा” शब्द मिल्दैन। सांस्कृतिक एवं सामाजिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण देखिएको जितामित्रमल्लको समयको घर:पौ (लगत) का विभिन्न भागहरूमा (जसमा जगतप्रकाशमल्लको केही लगत पनि उल्लेखित छ।) “इकुन प्याखँन” शब्द उल्लेख भएको छ। उक्त घर:पौको एक भागमा यस्तो उल्लेख छ। “थ्वते खङ्गयात्राया... थ्वते यिकुं प्याखनया चान्हस यात्रा ॥ थ्वते इकुन प्याखँन न्हीनस चान्हस यात्रा पूजा छाय थ्वते ॥ सम्बत ७८० फागुन

४१. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ— “मल्लकालमा शक्ति देवताको लोकप्रियता भक्तपुर नवदुर्गा नाचको सन्दर्भमा” पञ्चायत, भ. न. पं., वर्ष ६, अङ्क ४, भक्तपुर, २०४४, पृ. ३०-३२।

सुदि ९ ॥ यस उल्लेखबाट केही पक्षको नवदुर्गा नाचको विधि र स्वरूपलाई स्पष्ट पार्छ । नवदुर्गा नाचको शक्तिको मूल स्रोत तलेजु मानिन्छ । खड्ग यात्राको समयमा तलेजुले नै नवदुर्गालाई सिद्धि प्रदान गर्दछ । यसरी सिद्धि प्राप्त नहुन्जेलसम्म गणलाई देवताको रूपमा मान्यता प्राप्त मानिदैन । महिषासुर संग्रामको विजयको प्रतीकस्वरूप तलेजुको प्रतीक “पायो” को “देश चाहिकेगु” अर्थात् देश डुलाउने भनेर निश्चित बाटोहरू हुँदै विजय यात्रा शुरू गरिन्छ । त्यसवेला “पायो” को पछिपछि यस विजय यात्रामा नवदुर्गा गण पनि सरीक भएर जान्छन् । प्रायःजसो नवदुर्गा नाचका तान्त्रिक पूजा विधि रातमा नै गरिन्छ । सर्वप्रथम कतै प्रदर्शित गर्न लगिदा पनि रातकै समयमा लगिन्छ र भोलिपल्टको नाच सफल होस् भन्नाका लागि उक्त रातमा “चा पूजा” (रातमा गरिने पूजा) र अन्य तान्त्रिक विधि गर्दछन् । अतः माथि उल्लेखित विवरणबाट जगतप्रकाशमल्लले “इकून प्याखँन” को रातको लागि र दिनको लागि चाहिने पूजा पठाएको उल्लेखबाट तत्कालीन समयमा नवदुर्गा नाच “इकून प्याखँन” शब्दबाट प्रचलित भएको पाइन्छ । त्यस्तै नवदुर्गा भवानीप्रति श्रद्धाभक्ति प्रकट गर्न नवदुर्गा नाचमा पोशाक फेराउने चलन पनि रहँदै आएको छ । साथै नवदुर्गा नाचको एक रमाइलो दृश्यमा श्वेत भैरवले “डा लाकेगु” (माछा पक्रने) गर्नु अनि महाकालीलाई खुशी पार्न “बाहन” को रूपमा (नवदुर्गा नाचमा सुंगुरलाई भोग दिने चलन छ जसलाई “बाहां पोश कायगु” भनिन्छ । स्थानीय नेवारी भाषामा सुंगुरलाई “फा” भनिन्छ । तर नवदुर्गा नाचको सन्दर्भमा सुंगुरलाई “मू बाहां” भनिन्छ ।) कुखुरा दिने दृश्य पनि छ । अतः

उक्त घरः पौ को एक भागमा जितामित्रमल्लले श्वेत भैरव-लाई बाहन र रातको लागि चाहिने सामान दिनुको साथै पोशाक फेरिएको उल्लेख पनि छ, जुन यस प्रकार छ “श्वेत भैरव बाहन मालको ॥ थ्वते इकुं प्याखँनया ॥ चात्तिस यात सामां विया ॥ श्री श्री सुमति जय जितामित्रमल्ल देव सन यिकुं प्याखँन वसत हेरका...दिन संवत् ८०१ फाल्गुण सुदि १३...।”

भनिन्छ यो नाच सर्वप्रथम “इखुडो” भन्ने स्थानमा सिकाइएको थियो । भक्तपुर हनुमानघाट पारी पूर्वमा सो ठाउँ रहेको छ । नवदुर्गा नाच देश बाहिर सिकाइनु पर्छ भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । तत्कालीन समयमा देश बाहिर भन्नाले खोला पारी भनेको बुझिन्छ । अतः यस स्थानको नामबाट यस नाचको नाम “ईकुन प्याखँन” रहन गएको हुनुपर्छ । तर मध्यकालतिर प्रचलित देखिएको यो शब्द वर्तमान समयमा आएर स्थानीय जनतामा मात्र हैन, नाचसित सम्बद्ध समूहमा समेत अपरिचित हुन पुगेको देखिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने “इकुन प्याखँन” शब्द लोप भएर गइसकेको छ । यस शब्दको प्रचलन एवं उल्लेख निश्चित रूपमा कुन समयदेखि कहिलेसम्म रह्यो र कुन समयदेखि यस शब्दको प्रचलन हराउँदै गयो, त्यो खोजपूर्ण विषय रहेको छ ।

यस प्रकार मध्यकालमा राजधानी वा शहरको प्रतिष्ठा गर्दा तान्त्रिक आधारलाई पनि सुरक्षात्मक दृष्टिले अपनाएको पाइन्छ । साथै सुवर्ण मल्लले नवदुर्गा नाचको शुरूवात गर्नु अघि नै यसका पूर्व रूपका देवी देवताहरूको नाच आनन्ददेवको समयतिर संभवतः त्यस-भन्दा पनि अघिबाट शुरू भएको देखिन्छ ।